

Klaagmuur in Kampen

*De dreigende teloorgang van een monumentaal
kunstwerk van Lex Horn*

door Geraart Westerink

In de wijk Brunnepe, op een steenworp afstand van de IJssel, verscholen tussen struikgewas, staat een vrijwel vergeten bouwsel. Het werd opgericht als monument voor één van de roemrijkste Kamper industrieën, en is ook als kunstwerk interessant. Door langdurig verval en bouwplannen in de omgeving wordt het ernstig bedreigd.¹

Honderd jaar Berk

In het 19de-eeuwse Kampen kwam de industrialisatie moeizaam op gang. De emaillefabriek van de familie Berk - die was gestart in de Boven Nieuwstraat, waar Hendrik Berk, een voormalige blikslager van Duitse afkomst, in 1851 in een huis van zijn schoonfamilie een klein fabriekje begon - was één van de uitzonderingen. Door snelle groei bleek de beschikbare ruimte weldra te krap en werd het bedrijf verplaatst naar een in 1884 gekocht perceel aan de IJssel, grofweg gelegen tussen de Buitenhaven en Brunnepe.² Dit was één van de eerste grootschalige uitbreidingen van Kampen buiten de veste, waar voorheen vanwege het overstromingsgevaar en de behoudende politiek van het stadsbestuur lange tijd nauwelijks bouwgrond beschikbaar was.

BK-pannen en aanverwante zaken werden in korte tijd landelijk bekend en de familie Berk ontwikkelde zich tot één van de grootste Kamper werkgevers en onroerendgoedbezitters, zeker nadat ze rond 1910 een wijk met 125 woningen had laten bouwen voor het personeel.³ Een luchtfoto uit 1936 toont een enorm, vrijwel aaneengesloten complex van vele hectares, dat een flink deel van Brunnepe beslaat.⁴ Toen het bedrijf in 1951 honderd jaar bestond en nog steeds floreerde, was dat reden voor een groot feest. Er werden activiteiten georganiseerd van uiteenlopende aard. Het begon met een drietal avonden voor personeel en andere betrokkenen in de gerenoveerde en fraai versierde Stadsgehoorzaal. 'Het gebodene was van een zeer

beschaafde inhoud en stond op een hoog peil', aldus het *Kamper Nieuwsblad*.⁵ In de Haagse Houtrusthallen werd een grootscheepse landelijke kookwedstrijd georganiseerd, waarbij de sublieme kwaliteit van de BK-producten vanzelfsprekend centraal stond. Honderden vrouwelijke koks in uniforme kledij vertoonden hun culinaire kunsten op tientallen in strak gelid opgestelde fornuizen. Het fabriekspersoneel, inclusief 'aanhang' 1400 man, vijf procent van de Kamper bevolking, ging met twee speciale treinen een dagje naar Rotterdam. Men voer er rond met de Spido-boten en bracht een bezoekje aan de Maastunnel en Diergaarde Blijdorp, waar gedineerd werd in de Rivièra-hal.⁶ Het hoogtepunt van de festiviteiten lag op 25 juli, toen in heel Kampen de vlaggen uithingen en personeel en genodigden zich verzamelden in de fabriekshallen voor een ellenlange reeks toespraken, waarbij - onder meer - het staatshoofd bij monde van haar provinciale vertegenwoordiger het bedrijf het predikaat Koninklijk verleende. Het Kamper bedrijfsleven schonk een bronzen plaquette van stichter Hendrik Berk en een voor de gelegenheid geschreven gedenkboek werd aan de aanwezigen uitgedeeld en in de plaatselijke courant in enkele artikelen samengevat.⁷ Maar het meest in het oog springende materiële residu van de feestelijkheden was het geschenk dat de personeelsvereniging namens werknemers, weduwen en gepensioneerden aanbood.

Een monumentale muur

Geruime tijd voor het jubileumjaar had men de koppen bij elkaar gestoken voor het bedenken van een passende geste. Een permanent gedenkteken in de vorm van een monument sprak velen aan. In januari 1950 kwamen de eerste bijdragen binnen, die in 1951 spontaan werden verhoogd.⁸ Op instigatie van het Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen nam men voor vakkundig advies de prille stichting Kunst en Bedrijf in de arm, zojuist opgericht met als doel het bedrijfsleven in nauwer contact te brengen met Nederlandse kunstenaars. Het moet één van de eerste grote opdrachten zijn geweest van de vele honderden die de stichting in de loop der tijd zou begeleiden.

De oprichting van Kunst en Bedrijf was niet toevallig. De monumentale kunsten beleefden na de Tweede Wereldoorlog een ongekende bloei. Vóór die tijd was er vooral op de Rijksakademie van Beeldende Kunsten te Amsterdam al een stevige basis gelegd. Daar bestond een aparte studierichting voor dit metier, met achtereenvolgende hoogleraren als Antoon Derkinderen, Richard Roland Holst en Heinrich Campendonk, die een schare

leerlingen opleidden en ook zelf in de dagelijkse praktijk van zich deden spreken.

Binnen de monumentale kunsten werd er gestreefd naar een harmonieus samengaan van beeldende kunst en architectuur. De wederopbouwperiode van de jaren veertig en vijftig bood daartoe veel mogelijkheden, zeker toen de rijksregering besloot een percentageregeling toe te passen bij nieuwbouw. Voor de bouw van scholen (behalve lagere-) moest één procent van de begrote bruto bouwsom en voor representatieve rijksgebouwen zelfs anderhalf procent worden besteed aan beeldende kunst.⁹ Ook gemeenten mochten een dergelijke regeling gaan hanteren bij de bouw van scholen voor lager onderwijs en andere 'eigen' bouwwerken.¹⁰ In jaren van schaarste en relatieve armoede, in een calculerend calvinistisch land, een opvallende, gedurfde en visionaire maatregel.

De vindingrijkheid van kunstenaars bij het toepassen van monumentale kunstuitingen bleek groot. Veel vergeten, verwaarloosde, of uit de gratie geraakte materialen en technieken werden door hen in ere hersteld. Men beoefende de glazenierskunst, legde mozaïeken en intarsio's, weefde (wand-)tapijten, maakte beton- en keramiekreliëfs, assembleerde glasappliqué's en vervaardigde wandschilderingen. Vanwege de relatief gunstige commerciële vooruitzichten trok de richting velen aan. Tot hen behoorden onder meer Peter Alma, Kees Andrea, Hans Bayens, Hermanus Berserik, Jef Diederer, Johan Dijkstra, Dick Elffers, Berend Hendriks, Lex Horn, Harry op de Laak, Lex Metz, Hans van Norden, Joop Sjollema, Pieter Wiegersma en Nicolaas Wijnberg.¹¹ Een opsomming die aangeeft hoe gemêleerd het gezelschap was, al werkten de meesten van hen, net als Horn, vanuit de figuratie. Ze zetten hun talenten - vaak noodgedwongen - in op verschillende terreinen. Niet zelden waren ze ook illustrator, grafisch kunstenaar, kostuum- en decorontwerper, en natuurlijk maakten ze autonoom werk. Zij die nog in leven zijn kunnen zich koesteren in een groeiende populariteit.

Kunst en Bedrijf vroeg een drietal kunstenaars een schetsontwerp te maken voor het Berk-monument. Van hen werd Lex Horn door het Berk-comité uitverkoren, met volledige instemming van de adviseurs.¹²

Het kunstwerk

Lex Horn werd geboren in Zutphen in 1916. Hij toonde al snel beeldende aanleg en de gedrevenheid die ook te benutten. Op aanraden van de toenertijd beroemde plaatsgenoot, tekenaar Jo Spier, ging hij studeren aan de Amsterdamse Rijksakademie onder hoogleraar Heinrich Campendonk.

Studievrienden waren onder anderen Jan Peeters, Wim ten Broek en Hans van Norden. In de oorlog trouwde hij met Jos Wibaut, kleindochter van de bekende wethouder. Het huwelijk werd later ontbonden en hij ging een nieuwe echtverbintenis aan met actrice Lilly Meulman. Zijn carrière maakte ondertussen een hoopvolle start. In 1948 vertegenwoordigde hij Nederland op de Venetiaanse Biënnale en in 1949 was zijn werk prominent aanwezig op de Beneluxtentoonstelling in Den Haag. Hij behoorde tot de meest talentvolle monumentale kunstenaars en beheerste veel technieken. Voorafgaande aan het Kamper gedenkteken voltooide hij belangrijke opdrachten voor - onder meer - de N.V. Lettergieterij Amsterdam, in samenwerking met architecten Merkelbach en Elling, en voor het Nationale Park de Hoge Veluwe, in samenwerking met architect Schipper.¹³ Horn was verbonden aan de Gebonden Kunst Federatie (GKF) en richtte met Hans van Norden de Vereniging van Beoefenaars van de Monumentale Kunsten (VBMK) op.

Voor het Berk-terrein ontwierp hij een muur met decoratie in sgraffitotechniek. Ondanks het feit dat het niet aan, op of in een gebouw werd aangebracht, was het door opzet en situering toch een typisch voorbeeld van monumentale kunst. Sgraffito is een honderden jaren oude techniek, vooral toegepast aan buitengevels in Italië, Oostenrijk en Zwitserland. Eén of meerdere lagen langzaam uithardend materiaal - meestal steenmortel - worden aangebracht op een zogenaamde *onberaapte* muur of betonoppervlak. Door wegsnijden of -krabben van opeenvolgende nog niet geheel opgedroogde lagen ontstaat een afbeelding in laag-reliëf. Kleurcontrast wordt verkregen door toevoeging van gemalen natuursteensoorten of cementbestendige pigmenten. Uitvoering van de sgraffitotechniek vergt weinig tijd en is dus relatief goedkoop. De personeelsvereniging - motto: 'Een goede geest bindt het meest' - moet dat ongetwijfeld als pluspunt hebben ervaren, zeker in een plaats waar kunst in de openbare ruimte een relatief onbekend fenomeen was dat door velen als overdadige en dus onverantwoorde luxe zal zijn beschouwd.¹⁴

De presentatie

Op 26 juli 1951 vond de onthulling plaats, onder kritische blikken van personeel, gepensioneerden, genodigden en andere betrokkenen, onder wie Lex Horn zelf, de heer Lubbers, directeur van Kunst en Bedrijf en de heer Blessing, de materiaalleverancier. Vanzelfsprekend was de heer Lorier als voorzitter van de personeelsvereniging zeer ingenomen met het resultaat. 'U bent er naar mijn mening volkomen in geslaagd u zozeer in te leven in

De oudste en jongste werknemer van de Koninklijke Emaillefabrieken, voorheen H. Berk en zonen, onthullen het monument. (Foto: Stuuroop, Kampen; herkomst: Gemeentearchief Kampen.)

de historie en het hedendaagse werken van ons mooie bedrijf, dat u in staat bent geweest een kunstwerk te scheppen, waarop niet alleen wij, maar ook de gehele stad Kampen met recht trots zullen kunnen zijn.'

Voor het monument was een plek gezocht aan de rand van een bescheiden plantsoen bij het hoofdbureau (de directievilla) op het Berkterrein. Bij de bouw van muur en fundament had plaatselijk architect Wim Koers geadviseerd. De muur bestaat uit vier met elkaar verbonden delen. Op deel één, tevens afsluiting, is het feit van de aanbidding gememoreerd. Deel twee geeft de stad Kampen en de firma Berk weer anno 1851. Te zien zijn - onder meer - het Ijsselsilhouet, druk scheepvaartverkeer, een interieurschets van het toen nog zeer primitieve bedrijf en - prominent - een paard en wagen. Het centrale deel springt iets naar voren '(...) daarmee uitdrukking gevend aan de prestaties en de bijzondere persoonlijkheid van de heer Johannes Berk'.¹⁵ Deze laat zich zelfbewust flankeren door uiteenlopende groethe-

Het monument in volle glorie (1964). (Fotograaf onbekend; herkomst: Gemeentearchief Kampen.)

den als Mercurius en Vulcanus, het wapen van Kampen en het toenmalige BK-embleem. De jaartallen 1851-1951 spreken voor zich. Deel vier is lager dan het centrale deel, maar hoger en groter dan deel twee. Het stelt het bedrijf voor in volle bloei, met links arbeiders die productiehandelingen verrichten en rechts daarvan het silhouet van de fabriek, een zwaar beladen schip en dito vrachtwagen. Het geheel werd gevat in een bakstenen lijst.

Horn koos als vele contemporaine collega's voor een figuratieve vormen-taal, die hij door een hoekige, lineaire stilering vereenvoudigde, daarmee enigszins tegemoetkomend aan de neiging tot abstrahering die de kunstwereld toentertijd in twee strijdende kampen verdeelde. Het monument was frontaal gericht: de achterzijde was niet relevant. Er werd bovendien geen bank, lamp of ander utilitair element in opgenomen, wat vooral in de eerste decennia van de 20ste eeuw een gangbaar excuus voor het oprichten van gedenktekens was. Het geheel kreeg overwegend primaire kleuren, aangebracht in vlakken.

Verval

De sgraffitotechniek werd in een publicatie uit 1956 van de in 1952 opgerichte Vereniging van Beoefenaars van de Monumentale Kunsten warm

Detail van het monument in de huidige staat.

(Foto: Geraart Westerink, 2003.)

aanbevolen: 'In Nederland houdt sgraffito zich op buitenmuren uitstekend. Een techniek, die aan het muurkarakter niets afdoet, en die zonder grote materiaalkosten, en met een klein bedrag aan arbeidsloon toe te passen is'.¹⁶ De praktijk bleek weerbarstiger. De techniek was minder betrouwbaar dan verwacht, zeker op een weergevoelige locatie dichtbij een rivier. Het geheel begon gebreken te vertonen en kreeg geleidelijk de naam 'klaagmuur'. Meer schade werd aangericht doordat plantengroei - een berk! - vat kreeg op de constructie.¹⁷ Wrange symboliek, want ook het bedrijf kreeg met tegenslag en verval te maken en ging hard achteruit. In de jaren tachtig en negentig werd het complex geleidelijk verlaten. Grote delen vielen ten prooi aan brandstichting, vandalisme en sloop. Het monument werd door vervaging, verval en overwoekering steeds onzichtbaarder, maar

staat nog immer overeind.

Lex Horn maakte na het Berk-monument succesvolle jaren door en ontwierp vele andere gewaardeerde monumentale kunstwerken, onder meer voor Werkspoor, Philips, diverse woningbouwcomplexen in Amsterdam-West en in de regio voor 't Voorhuys te Emmeloord. De polariserende culturele strijd tussen traditie en moderniteit kreeg echter vat op hem. In de jaren zestig verlegde hij zijn aandacht naar de vrije schilderkunst. Zijn werk werd steeds expressiever en abstracter. Hij verrichtte intensieve zelfstudie, verdiepte zich onder meer in de psychoanalyse en de opvattingen van Zen. Interessante beeldende experimenten waren het gevolg. Maar voordat deze tot volle wasdom kwamen, overleed hij in 1968.¹⁸

De interesse voor monumentale kunstuitingen uit de tweede helft van de 20ste eeuw is na een lange periode van veronachtzaming - waarin veel werk is verdwenen - snel toegenomen. Lex Horn is inmiddels geëerd met een boekpublicatie en een overzichtstentoonstelling in het Zutphense museum Henriette Polak, wat de conclusie ondersteunt dat hij ondanks zijn vroege overlijden tot de belangrijkste monumentale kunstenaars van zijn generatie behoorde.¹⁹ Het Berkmonument kan zeker als een weliswaar vroeg, maar geslaagd kunstwerk binnen zijn in de tussentijd danig geslonken oeuvre worden beschouwd. Samen met de prominente plaats die de emaille-industrie in de geschiedenis van de stad Kampen heeft vervuld en waarvan het monument nog maar één van de weinige zichtbare herinneringen is, een extra motivatie om zuinig te zijn op dit werk en het te behoeden voor een treurig einde.

Noten

- 1 Al enige jaren geleden werd door de heer F. Timmerman in De Brug aandacht gevestigd op de treurige staat van het monument: T. Wilderdijk, "We moeten zuinig zijn op onze stad". Kampen krijgt Stichting tot Behoud van Cultureel Erfgoed, *De Brug*, d.d. 6 november 2001.
- 2 Zie: C.N. Fehrmann, *Honderd jaren Berk in Kampen 1851-1951*, (Kampen 1951).
- 3 G. Westerink, *Villa's, veestallen en fabrieken. Leven en werk van architect G.B. Broekema (1866-1946)* (Kampen 2003), 144-152, 170-171.
- 4 De foto bevindt zich in de collectie van het Frans Walkate archief te Kampen.
- 5 Anon., 'Het eeuwfeest van de Kamper Emaillefabrieken. Bescheiden, doch geslaagde inzet der herdenkingsfeesten', *Kamper Nieuwsblad*, d.d. 21 juli 1951.
- 6 Anon., 'Kampen verovert Rotterdam. Een onvergetelijke dag voor het personeel van

- Berk', *Kamper Nieuwsblad*, d.d. 28 juli 1951.
- 7 Anon., 'Het verleden en heden van de Kamper Emaillefabrieken. Een eenvoudige blikslagersknecht Hendrik Berk was de grootste grondlegger van het bedrijf dat thans zijn 100-jarige bestaan viert', *Kamper Nieuwsblad*, d.d. 26 juli 1951.
 - 8 Anon., 'Aanbieding Monument'. *Kamper Nieuwsblad*, d.d. 26 juli 1951.
 - 9 P. Alma, J. Groenestein, L. Metz e.a. (red.), *Monumentale kunst. Ruimte. Beeldende kunst in samenwerking met de architectuur* (Amsterdam, 1956).
 - 10 T. Haartsen, *De Wand de Tijds. Monumentale kunst rond de jaren 50* (z.p. [2002]), 9.
 - 11 B. Spaanstra-Polak en B. Hendriks, *Teken aan de wand*, (Zwarte Beertjes 513/514), (Utrecht z.j.) 157-164.
 - 12 In het archief van de Stichting Kunst en Bedrijf, inmiddels gedeponeerd bij het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie (RKD) zijn geen stukken (meer) aanwezig die opheldering kunnen verschaffen over de andere twee mededingers. Mededeling mevrouw M. Zaayer, archivaris RKD.
 - 13 Anon., 'Aanbieding Monument', *Kamper Nieuwsblad*, 26 juli 1951.
 - 14 Uit reacties op de aanschaf van kunstvoorwerpen in latere jaren blijkt dat dat nog steeds het geval is. Overigens was de sgraffito-techniek in de 19de eeuw al enkele malen toegepast in Kampen, onder meer bij decoraties aan de gevels van de Stadsgehoorzaal, de voormalige HBS aan het Engelenbergplantsoen, het pand Oudestraat 139 en diverse andere gebouwen. (Met dank aan de heer Th. van Mierlo, die mij hierop attendeerde.)
 - 15 'Aanbieding Monument.' *Kamper Nieuwsblad*, 26 juli 1951. Zie ook: 'Personeel Berk biedt gedenkmuur aan. Werkstuk van Lex Horn', *'t Nieuws voor Kampen van de Overijsselsche en Zwolse Courant*, d.d. 26 juli 1951.
 - 16 P. Alma, J. Groenestein, L. Metz e.a. (red.), *Ruimte. Beeldende Kunst in samenwerking met de beeldende kunst* (Amsterdam 1956).
 - 17 Mededeling dhr. H. Harder te Kampen, die jarenlang in de portierswoning op het Berkterrein woonde.
 - 18 L. Netel, L. Horn, *Lex Horn (1916-1968). Monumentale Kunst en Vrij Werk*, (Henriette Polak Reeks deel II) (Zutphen 2003), 13-19, 29-35. Verschenen bij de tentoonstelling: Lex Horn (1916-1968), monumentale kunst en vrij werk, 15 februari tot en met 1 juni 2003; T. Haartsen, *Monumentale Kunst rond de Jaren Zestig* (z.p. 2002), 154-155.
 - 19 Idem.